Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 316.33:614.8

Қолжазба құқығында

ОМАРОВА АСЕМ ТУРДЫБЕКОВНА

Халықтың төтенше жағдайларда әлеуметтік өзін-өзі сезінуі әлеуметтанулық бағалау индикаторы ретінде: аймақтық аспект

6D050100 – Әлеуметтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші
Әлеуметтану ғылымдарының докторы,
профессор Г.О. Абдикерова

Шетелдік ғылыми кеңесші
Профессор Гаутам Ядама, PhD.
Сент-Лиустағы Вашингтон университеті (Миссури штаты, АҚШ)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2017

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ 3
1 ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДА ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗІН-ӨЗІ СЕЗІНУІН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ 12
1.1 Төтенше жағдайлар классификациясы: сипаттық ерекшеліктері, пайда болу факторлары мен әлеуметтік салдарлары 12
1.2 Төтенше жағдайларда халықтың әлеуметтік өзін-өзі сезінуі: шетелдік және отандық ғылымда зерттелу жағдайлары 36
1.3 Әлеуметтік өзін-өзі сезінуді төтенше жағдайларда зерттеудегі заманауи әдістемелер мен эмпирикалық көрсеткіштер топтамалары 48

2 ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДА ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗІН-ӨЗІ СЕЗІНУІН ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ БАҒАЛАУ 58
2.1 Халықтың төтенше жағдайлардағы әлеуметтік өзін-өзі сезінуі субъективті тұрғыдан бағалау индикаторы ретінде. 58
2.2 Табиғи апаттардан зардап шеккен халықтың әлеуметтік өзін-өзі сезінуін әлеуметтанулық өлшеу (ШҚО, Тарбағатай ауданында жүргізілген зерттеулер бойынша) 67
2.3 Билік, кәсіпкерлік және азаматтық қоғам институттарының төтенше жағдайлардағы әлеуметтік ынтымақтастығы (эксперттік сұрау мәліметтері негізінде). 90
2.4 Төтенше жағдайлардағы халықтың әлеуметтік мінез-құлқының тиімді стратегиялары 103
ҚОРЫТЫНДЫ 114
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ 118
ҚОСЫМШАЛАР 126

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Зерттеудің өзектілігі мен әлеуметтік мәнділігі көптеген факторлармен анықталады. Әлеуметтік жүйелердің, институттардың, ұйымдар мен топтардың тұрақты қалыптасуы мен дамуы өзара байланыс, өзара әрекет, өзгеріс, даму сияқты іргелі принциптерге негізделеді. Аталған принциптердің ішінде өзін-өзі сақтауды ерекше бөліп көрсету қажет, себебі, бұл – қауіпсіздік қызметін енгізетін кез келген жүйенің маңызды принципі.

Мемлекет өзінің өмір сүруін қамтамасыз ету үшін, сыртқы және ішкі тұрақсыз факторлардан қорғау үшін әскер, қауіпсіздік қызметі, халықты әлеуметтік-экономикалық қорғау органдары және т.б. сияқты әр түрлі әлеуметтік жүйелерді құрады. Сондай-ақ, белгілі әлеуметтанулық амалдарға сүйенсек, адам оның негізгі қажеттіліктері, соның ішінде, қауіпсіздік қажеттілігі қанағаттандырылғанда ғана қоғамның белсенді және толыққанды мүшесі бола алады.

XXI ғасыр – жаһандық сананың қалыптасуын бейнелейтін, индустриаландыру мен урбандану процестерінің қоғамға тигізетін терең әсерлерімен сипатталатын, күрделі әлеуметтік-тарихи өзгерістерге толы уақыттық кезең. Әлеуметтік дағдарыстар, табиғи және антропогендік сипаттағы төтенше жағдайлар санының күрт өсуі және олардың әкелетін әлеуметтік зардаптарының көлемінің ұлғаюы зерттеуші ғалымдарды алаңдатып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдары күннен-күнге жиі жарылыстар, өрттер, авиациялық, теңіз және мұхит кемелерінің апаттары, су тасқындары, эпидемиялар, көтерілістер, азаматтық соғыстар және басқа алуан түрлі төтенше жағдайлар жайлы ақпараттар таратады. Аталған оқиғалар дүние жүзі халқының терең материалдық және моральдық күйзелістерімен, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени құлдырауымен қатар келуде. Мұндай күйзелістер қақтығыстар мен тәуекел жағдайлардың қалыптасуына тікелей әсер етіп, қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігіне, тұрақты дамуына қауіп төндіруде. Көп жағдайларда табиғи және антропогендік сипаттағы төтенше оқиғалар билік органдарының, әлеуметтік институттардың өз қызметтеріне немқұрайды қарауының, табиғатқа қатысты бір жақты басымдылықпен қарауының нәтижесі ретінде көрінеді. Сонымен қатар, азаматтық қоғамның толыққанды қалыптаспауы инициативаға негізделген, саналы азаматтық позициялардың әлсіздігімен де сипатталады.

Соңғы 40 жылда 14 млн. адам 131 ірі стихиялы апаттардан зардап шекті, ал олардан келген экономикалық шығын $3,8 млрд.-ты құрады. 2010 жылғы Гаитидағы жер сілкінісі (240 мың құрбан), Азиядағы ең үлкен су тасқыны (Пәкістандағы елдің төрттен бір бөлігінің су басуы), 2011 жылғы Бразилия мен Австралиядағы (13 млрд. доллар шығын әкелді), 2011 жылдың 11 наурызындағы Жапониядағы алапат жер сілкіністері салдарынан «Фукусимо1» АЭС-тағы ірі масштабты апат, 26 мың адам өлімі мен хабарсыз кетуі 300 млрд. доллар экономикалық шығын әкелді [1]. Осы жағдайлардың

барлығы аталған аймақтарда орын алған алапат стихиялардың әлеуметтік салдарларын жою бағытында мемлекет тарапынан жүйелі түрде жүргізілетін іс-шараларды ұйымдастырудың қажет екендігінің айқын дәлелі бола алады. Бұл орын алып отырған мәселелерге кешенді баға беру, қиын жағдайларды бастан кешіріп отырған топтардың әлеуметтік көңіл-күйін өлшеу, жақын және алыс болашақ даму бағыттарын әлеуметтанулық тұрғыдан болжау, жоспарлау және жобалау жұмыстарымен де байланысты.

Қауіпті және қолайсыз табиғи процестер салдарынан болатын адамдар шығыны ол апаттардың кенеттен орын алуынан, тиянақты зерттелмеуі мен болжау жұмыстарының жүйелі түрде жүргізілмеуімен байланысты. Қолданылатын шаралардың көпшілігі кішігірім апаттарда халықтың әлеуметтік әл-ауқатын жақсартуда және сақтауда тиімді болғанымен, ауқымды төтенше жағдайларды шешуде жеткілікті деңгейде тиімді емес.

2014 жылғы жедел деректер бойынша Қазақстан Республикасының аумағында 17779 табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар мен оқиғалар тіркелген және бұл 2013 жылдың осы кезеңімен салыстырып қарағанда 7,5% -ға өскен. 2014 жылы зардап шеккендер саны 4251 адам, оның ішінде қаза болғандар 1202 адамды құрады. Аса ауқымды табиғи апаттар болмағанның өзінде елімізде жыл сайын төтенше жағдайлардан келетін тікелей зиян Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар комитетінің 2014 жылғы есебі бойынша 3,5-тен 4,5 миллиард теңге сома мөлшерінде есептеліп отыр. 2015 жылғы есеп бойынша елімізде 17678 төтенше жағдай орын алған, 2014 жылмен салыстырғанда 0,6%-ға азайса да, материалдық шығын 10%-ға өскен деп көрсетілген [2].

Қазіргі уақытта мемлекет халықтың өмір сүруі мен әлеуметтік қауіпсіздігі үшін барлық жауапкершілікті өз мойнына алғанымен, әрбір азамат өзін қоршаған әлеуметтік және табиғи ортаның саулығы үшін бірінші кезекте өзі жауапты болуы тиіс. Азаматтардың өзіндік жауапкершіліктерінің жоғарылығы мемлекеттің тұрақты дамуының кепілі бола алады. Білімді, мәдениетті, сауатты, жауапкершілігі жоғары ұрпақтарды тәрбиелеу олардың өз өмірлеріне құндылық ретінде қарауын қалыптастырады. Өз өмірлеріне құндылық ретінде қарайтын адамдар өздерінің әлеуметтік көңіл-күйлеріне де зор жауапкершілікпен қарайды. Төтенше жағдайларды бастан кешірген адамдардың әлеуметтік көңіл-күйлерін социологиялық тұрғыдан өлшеу қоғамның күшті және әлсіз тұстарын айқындап, стратегиялық және тактикалық сипаттағы бағыт-бағдарларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Төтенше жағдайлар әлеуметтік жүйеге өз әсерін тигізбей қоймайды. Кез келген апат әрқашан адамдардың немесе адамдар тобының зардап шегуіне алып келеді. Осыған байланысты, апат болған аймақта орын алатын негативті әлеуметтік ситуацияларды және зардап шеккен адамдардың наразылығынан туындайтын дағдарыстық проблемалар мен зоналарды анықтап алу қажет. Апаттардың әлеуметтік салдарларын зерттеп отырған әлеуметтанушылардың көзқарасы бойынша көптеген техногенді, табиғи апаттар адамдарда экстремалды мінез-құлықтарды қалыптастырып, көтеріліске, бүлікке, жанжалға

әкелуі мүмкін. Сондықтан да төтенше жағдайлар болған немесе қаупі бар аймақтардағы халықтың әлеуметтік көңіл-күйін кешенді әлеуметтанулық зерттеу аса маңызды.

Төтенше экстремалды жағдайларды зерттеу ежелгі грек ғалымдары Гераклит, Аристотель, Платон [3], орта ғасырда Дж. Бруно, Н. Кузанский [4], жаңа ғасырда Лейбниц [5], Гегель [6], т.б. еңбектерінен бастау алады. Бұл құбылысты жан-жақты қарастыру тек XX ғасырда экзистенционализм өкілдері К. Ясперс, Н. Бердяев [7], М. Хайдеггер [8] еңбектерінен жалғасын тауып, бифуркация және катастрофа теориясы өкілдері Д. Аламбер, Ж. Кювье, М. Фуко [9], Р. Том [10] еңбектерінде, жаңа заманда инвайренменталистік мен метаболизм бағытының өкілдері О. Яницкий [11], Ю. Бек [12], В. Рукавишников [13], М. Лисаускене [14], А. Волман [15], М. Фишер-Ковальски [16], Х. Хаберл [17], т.б. еңбектерінде әр қырынан қарастырылды.

Төтенше жағдайларда және климаттық өзгерістерде әлеуметтік-экологиялық жүйенің тұрақтылығы мен «әлеуметтік қорғансыздық» мәселесін қарастыратын қазіргі шетелдік зерттеушілер Ф. Миллер, Х. Осбахр, Е. Войд, Ф. Томалла, С. Зиервогель [18], Дж. Хинкел [19], Н. Адгер [20], Ж. Биркман [21], Ф. Антуи-Агией, А. Доужилл, Е. Фразер, Л. Стринжер [22], т.б. еңбектері мәнді болып табылады.

Төтенше жағдайлардағы адамдардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуін әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеу барысында теориялық және методологиялық талдауда «көңіл-күй» түсінігі қолданылады. Әлеуметтік көңіл-күйдің психологиялық, әлеуметтік-философиялық, саяси және әлеуметтанулық бейнесінің тікелей және жанама көрінісі батыс ғалымдары Е. Диенер, С. Ойши, Р.Е. Лукас [23], Р.М. Риан, Е.Л. Деки [24], Рифф [25], А.С. Ватерман, С.Ж. Замбоанга, Р.Д. Раверт, М.К. Уиллиамс [26], С.Л. Кейес [27] еңбектерінде қарастырылған.

Кеңес және ресей ғалымдары В.Г. Крысько, Н.Е. Симонович [28], В.Г. Шуметов, Г.М. Орлов, О.В. Лясковская [29], А.А. Русалинова [30], Е.В. Давыдова [31], Л.Е. Петрова [32], Л.Ф. Рубина [33], В.А. Бурко [34], И.В. Охременко [35], Т.Н. Юдина [36], Я.Н. Крупец [37], Ж.Т. Тощенко, С.В. Харченко [38], О.А. Хасбулатова, Л.С. Егорова [39], Н.Я. Лепешкин [40], Н.Л. Баталова [41], С.О. Лебедева, М.О. Пучкова [42], А.Л. Стризое [43], Л.И. Михайлова [44], Т.Б. Сергеева [45], Е.И. Головаха, Н.В. Панина [46], В.М. Чугуенко, Е.М. Бобков [47] еңбектерінде әлеуметтік өзін-өзі сезіну қоғамның әлеуметтік құрылымындағы әр түрлі топтардың психологиялық, әлеуметтік жағдайы негізінде талданған.

Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік өзін-өзі сезінуді әр түрлі әлеуметтік топтар негізінде қарастырған ғылыми еңбектер кездеседі. Атап айтқанда, Қазақстан қоғамының әлеуметтік дамуын әлеуметтік өзін-өзі сезіну, өмірге қанағаттанушылық көрсеткіштерімен қарастырылатын Г.С. Абдирайымова, А.В. Веревкин, Г.Т. Алимбекова [48], О.Ж. Муканова [49] еңбектерінде, инвайренменталдық әлеуметтанудың ғылыми бағыт ретінде қалыптасуының өзекті мәселелері К.Ү. Биекенов, Р.Б. Крылдакова [50] еңбектерінде, әлеуметтік

индикаторлардың объективті және субъективті аспектілері Г.А. Кенжакимова еңбектерінде [51], халықтың төтенше жағдайлардағы өмірге төзімділігін арттырудағы қоғамдық ұйымдардың рөлі Н.У. Шеденова, А. Байгерееваның еңбектерінде [52], халықтың төтенше жағдайлардағы әлеуметтік көңіл-күйі Г.О. Абдикерова, М.С. Садырова зерттеулерінде [53], Қазақстандағы төтенше жағдайлардың сипаттық белгілері, апат орын алған аймақтардың әлеуметтік географиялық, климаттық ерекшеліктері А.А. Нұрмухаметова [54] еңбектерінде қарастырылған.

Тұтасымен алып қарағанда, халықтың төтенше жағдайлардағы әлеуметтік көңіл-күйінің қоғамның тұрақты дамуына мүмкіндік беретін субъективтік аспектілері, потенциалы немесе керісінше үйлесімділікке теріс ықпалы толығымен зерттелген жоқ.

Зерттеу обьектісі: Қазақстанның табиғи жағынан қауіпті болып есептелетін апат аймағында төтенше жағдайларды басынан өткеріп отырған түрлі әлеуметтік қауымдастықтар мен топтарды құраушы жергілікті халық.

Зерттеу пәні Қазақстанның шығыс аймағындағы жергілікті халықтың төтенше жағдайлардағы әлеуметтік көңіл-күйіне кешенді эмпирикалық зерттеу жүргізу арқылы әлеуметтік өзін-өзі сезінуді қоғамның тұрақты түрде дамуына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық фактор ретінде бағалап, оның субъективті өлшем сапасындағы потенциалын жан-жақты негіздеп көрсету.

Диссертациялық жұмыс мақсаты төтенше жағдай қиындықтарын басынан өткерген адамдардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуінің ерекшеліктері мен сипатын әлеуметтік бағалау индикаторларын өңдеу, төтенше жағдай туындағанға дейінгі, төтенше жағдай уақытындағы және аяқталғаннан кейінгі әлеуметтік мінез-құлқының стратегияларын қарастыру, халықтың әртүрлі топтарына қатысты әлеуметтік саясатты жақсарту үшін жергілікті билік органдарына ұсыныстар беру.

Жұмыстың мақсаты мен құрылымы келесідей **міндеттердің** жиынтығы мен шешімдерін анықтайды:

- төтенше жағдайлардың құрылымын, әлеуметтік сипатын, себептері мен салдарларын есепке ала отырып, типологиясын жасау;
- «әлеуметтік өзін-өзі сезіну» категориясына әлеуметтанулық тұрғыдан анықтама беру және оның төтенше жағдайлардағы ерекшелігінің әдіснамалық және әдістемелік тұрғыдан зерттелуіне кешенді талдау жүргізу;
- әлеуметтік өзін-өзі сезінуге әсер ететін әлеуметтік-мәдени факторларды сипаттау және олардың позитивті потенциалын төтенше жағдайларда тиімді пайдалану жолдарын ұсыну;
- қоғамдағы адам потенциалын бағалаудағы әлеуметтік өзін-өзі сезінудің субъективті индикатор ретіндегі мүмкіндігіне құрылымдық, факторлық, сипаттамалық талдау жасау;
- мемлекеттік жергілікті органдардың төтенше жағдайлар аймағында орналасқан халыққа қатысты әлеуметтік саясатын жетілдіруге қажетті іс-шаралар жүйесін топтастыру;

- әлемдік және отандық тәжірибелерді тиімді пайдалану арқылы төтенше жағдайларда адамның потенциалын толық жұмылдыруға мүмкіндік беретін мінез-құлық стратегияларын апатты жағдайларда алдына қоятын мақсат-міндеттеріне сай топтастырып, классификациясын беру;

- нақты төтенше жағдайды бастан кешірген халықтың әлеуметтік көңіл-күйін зерттеу арқылы түйткілді тұстарды айқындап, жергілікті аймақтағы мемлекеттік, мемлекеттік емес ұйымдардың, кәсіпкерлердің және тұрғылықты халықтың осы күйзелістерден шығудағы өзара әлеуметтік ынтымақтастығын қалыптастыру.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері:

Диссертациялық зерттеу диалектиканың негізгі принциптеріне (өзара байланыс, даму, қатынас), сонымен бірге, жүйелік амал және құрылымдық-функционалдық талдауға негізделеді.

Зерттеудің негізгі әдістері болып теориялық талдау, модельдеу, мәселелік-хронологиялық әдіс табылады. Сонымен бірге, жалпы танымдық әдістер (талдау, синтез, индукция, дедукция), спецификалық ғылыми әдістер: әлеуметтанулық ақпарат жинау (құжаттарды талдау, тереңдетілген сұхбат, анкета) және статистикалық (корреляциялық талдау әдісі), формалды-логикалық (классификация жасау, типтестіру және топтастыру) әдістер қолданылды.

Мемлекеттік баяндамаларды, нормативтік құжаттарды, заңдарды, мемлекеттік қаулылар мен бағдарламаларды қарастыруда құжаттарды талдау әдісі кеңінен орын алды.

Диссертациялық зерттеудің ақпараттық базасын Қазақстан Республикасының статистика агенттігінің ақпараттары, ҚР төтенше жағдайлар жөніндегі комитетінің мәліметтері мен есептері, ҚР Президентінің халыққа жолдаулары, Қазақстан Республикасының заңдары құрады.

Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық базасын автордың 2014 жылдың қыркүйек айында «Аймақтардағы төтенше жағдайлардан келетін қауіптің халықтың әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне әсері» тақырыбында табиғи апатты басынан өткерген Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданы тұрғындарына жүргізілген қолданбалы әлеуметтанулық зерттеу мәліметтері құрайды. Эмпирикалық мәліметтер нақты әлеуметтанулық зерттеудің анкета және эксперттік сұхбат әдістерін қамтитын (сандық және сапалық) әдістер кешеніне негізделді. Зерттеу мақсаты төтенше жағдайды басынан өткерген халықтың әлеуметтік көңіл-күйін білу мен төтенше жағдайлардан келетін қауіпті сезінуін бағалау болып табылды. Жүргізілген сауалнамаға 320 респондент қатысты. Зерттеу 18-72 жас аралығындағы түрлі жас ерекшелік топтар арасында жүргізілді. Бұл аймақтың зерттеу полигоны ретінде алынуы бірнеше себептермен анықталады: біріншіден, Шығыс Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайының әр түрлілігі оның территориясында төтенше жағдайлардың жиі орын алуына себепкер болады; екіншіден, үлкен қауіптілікке ие және әр түрлі апаттар жиі орын алып тұратын аймақ халқында апаттарға ерекше қатынас қалыптасады; үшіншіден, стихияны басынан өткерген халықтың әлеуметтік

өзін-өзі сезінуін өлшеу төтенше жағдайлардың алдын алу немесе салдарын жою кезінде туындайтын әр түрлі мәселелерді шешуге әсер етеді. 2016 жылдың наурыз айында осы мәселе бойынша түрлі мамандық иелерінен тұратын эксперттермен тереңдетілген сұхбат өткізілді. Эксперттер құрамы төтенше экологиялық апат аймақтарындағы халықтың мәселелерін жақсы білетін мемлекеттік, мемлекеттік емес ұйым мамандарынан, бизнес өкілдерінен және осы мәселелерге қатысты ғылыми зерттеулер жүргізген ғалымдардан құралды.

Сонымен бірге, диссертациялық жұмыста шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектері, монографиялары, мерзімді баспасөз мәліметтері, сөздіктер, статистикалық жинақтар, сондай-ақ, зерттеу мәселесіне қатысы бар жеке жұмыстар қолданылды.

Зерттеудің жаңалығы болып зерттеудің мақсаты мен міндеттерінде айтылғандай, оның өзектілігі мен аз зерттелгендігі табылады. Әсіресе, отандық әлеуметтану ғылымында төтенше жағдай орын алатын аймақтардағы халықтың көңіл-күйін өлшеу әлеуметтанулық зерттеудің пәні ретінде алғаш рет қарастырылуда.

Зерттеу шеңберінде келесідей **ғылыми жаңалықтар** алынды:

- табиғи төтенше жағдайларды пайда болу орнына, сипатына, ерекшелігіне, түрлеріне, кезеңдеріне қарай топтастырып, олардың әлеуметтік салдарларына құрылымдық, факторлық және ситуациялық әлеуметтанулық талдаулар жасалынды;
- «әлеуметтік өзін-өзі сезіну» категориясына әлеуметтанулық тұрғыдан авторлық анықтама беріліп, оның төтенше жағдайлардағы ерекшелігіне теориялық, эмпирикалық және қолданбалы зерттеулер жүргізілді;
- халықтың әлеуметтік өзін-өзі сезінуін сипаттауға әсер ететін әлеуметтік-мәдени факторлар қарастырылып, оларды төтенше жағдайларда тиімді қолдану жүйесі ұсынылды;
- мемлекеттің төтенше жағдайларда халықты әлеуметтік қорғау саясаты саласындағы іс-әрекеттер жүйесі талданып, оны жетілдіруінің негізгі жолдары көрсетілді;
- әлеуметтік көңіл-күйдің адамның өз өміріне қаншалықты қанағаттанатындығын бағалауға мүмкіндік беретін субъективті индикатор ретіндегі рөлі мен маңыздылығы дәлелденді;
- әлеуметтік топтардың төтенше жағдайларда нәтижелі әрекет етуіне мүмкіндік беретін мінез-құлық стратегиялары жасалды;
- табиғи төтенше жағдайды басынан өткерген Тарбағатай ауданы (ШҚО) тұрғындарының әлеуметтік көңіл-күйін зерттеу нәтижелері негізінде қоғамның барлық салаларын ортақ мақсатқа жұмылдыру үшін қажетті нақты іс-шаралар жүйесі ұсынылды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

– Төтенше жағдайлар белгілі бір аймақтағы халықтың өмір сүруіне қауіп төндіретін табиғи құбылыстар, катастрофалар, стихиялық немесе басқаша түрде болатын апаттар түрінде көрініп, халықты материалдық шығындарға, моральдық-психологиялық күйзелістерге ұшыратып, денсаулықтарына залал

келтіретін және адам құрбандығына алып келетін ситуацияларды тудырады. Орын алған төтенше жағдайлардың көлемі, сипаты, залалдары апат алдындағы жағдайлар арқылы анықталады. Сонымен қатар, тікелей апат уақыты және апаттан кейінгі кезең катастрофаның әлеуметтік-мәдени, экономикалық, өндірістік, психологиялық, демографиялық процестерге тигізетін деструктивті әсерлерін шын мәнінде анықтауға мүмкіндік береді.

- Әлеуметтік өзін-өзі сезінуді жеке адамның немесе әлеуметтік топтың көңіл-күйін әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, рухани-моралдық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан кешенді сипаттауға мүмкіндік беретін әлеуметтанулық ұғым ретінде анықтай отырып, төтенше жағдайлардағы әлеуметтік өзін-өзі сезінуді психологиялық стрестік жағдайлар, әлеуметтік күйзелістер, материалдық шығындардың шамадан тыс күшеюі сияқты экстремалдық ситуациялардың әсерімен қалыптасатын адамдардың әлеуметтік-психологиялық көңіл-күйі сапасында сипаттауға болады.

- Қоғамды әлеуметтанулық тұрғыдан бағалауда әлеуметтік өзін-өзі сезінуді анықтайтын төрт түрлі индикаторлар топтамасы ұсынылды: әлеуметтік қамтамасыз етілу; әлеуметтік қорғалу; әлеуметтік-психологиялық сезіну; қанағаттану және әлеуметтік күтулер.

- Төтенше жағдайларды тиімді шешуде өркениетті қоғамдардың тәжірибелері негізінде бұқаралық ақпараттар мүмкіндіктерін, желілік коммуникациялық технологиялардың жетістіктерін тиімді түрде қолдануға бағытталған Қазақстан үкіметінің инновациялық ақпараттандыру стратегиясын; мемлекеттік, азаматтық және бизнес секторларының өзара ықпалдастығын қалыптастыруға бағытталған тең секторлық серіктестік стратегиясын; тәжірибе алмасу мақсатында экологиялық бағыттағы халықаралық ұйымдармен, бірлестіктермен қарым-қатынас орнатуға, ынтымақтастықты жетілдіруге бағытталған жаһандық жағдайдағы мемлекет аралық интеграция стратегиясын тұрақты түрде дамыту қажеттілігі туындайды.

- Мемлекеттік жергілікті органдардың төтенше жағдайлар аймағында орналасқан халықтың апатты жағдайларға дейінгі, кезіндегі және кейінгі кезеңдердегі мінез-құлықтарын белсенді етуге, ортақ мақсаттарға жұмылдыруға негізделген экономикалық, әлеуметтік, рухани, мәдени, іс-шаралар жүйесі әлеуметтік саясатты жетілдірудің негізін қалайды. Осы мақсатқа сәйкес аймақтық жергілікті мемлекеттік, азаматтық және бизнес ұйымдардың белсенділігін дамытуға бағытталған инициативті әлеуметтік бағдарламалардың рөлі зор.

- Әрбір халықтың этникалық, діни, әлеуметтік, демографиялық, жыныстық ерекшеліктеріне негізделген құндылықтары арқылы әлеуметтік топтардың төтенше жағдайлардағы мінез-құлқының тиімді стратегияларын өзектендіру қажет. Қазақстанда тұратын әр түрлі этностардың, сонымен қатар, титулды ұлт ретінде қазақ халқының дәстүрлі түрде қалыптасқан рухани-мәдени құндылықтарының потенциалын тиімді қолдану апатты жағдайларда жалпы қоғам деңгейіндегі өзара көмек пен қолдауға, ынтымақтастыққа

негізделген интеграциялық; постиндустриалдық өркениеттік сананың қалыптасуын бейнелейтін, халықты өзіндік жауапкершілікке бағыттайтын белсенді адаптациялық; күйзелістер мен дағдарыстарды басынан кешіріп отырған адамдарға қолдау көрсету мақсатында мамандар мен еріктілердің азаматтық позициясы тұрғысынан саналы түрде араласуын көрсететін интервенциялық мінез-құлық стратегиялары мемлекеттің тұрақты дамуының кепілі болып табылады.

Зерттеудің теориялық мәнділігі төтенше жағдайларда халықтың әлеуметтік өзін-өзі сезінудің концептуалды моделін жасаумен сипатталады, онда аталған феноменнің әлеуметтанулық түсіндірмесі беріледі.

Зерттеудің тәжірибелік мәнділігі өзіндік әлеуметтанулық зерттеу негізінде алынған нәтижелер мемлекеттік, қоғамдық ұйымдар мен бизнес құрылымдардың өзара әрекетін жетілдіру, халықты әлеуметтік қорғау іс-шараларын, халықтың аталған ситуацияға дайындығын жақсарту үшін қолдануға болатындығымен анықталады. Жұмыстың материалдарын табиғатты қорғау және халықтың денсаулығын сақтау бойынша ғылыми-әдістемелік құралдар жазуда, «Әлеуметтік апаттар мен дағдарыстар теориясы», «Әлеуметтанудағы әлеуметтік қауіпсіздік», «Әлеуметтік экология» пәндерінен дәрістер мен семинарлар өткізуде қолданылуы мүмкін.

Жұмыстың апробациясы және жарияланымы: Диссертациялық зерттеудің нәтижелері әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының мәжілісі мен ғылыми-әдіснамалық семинарында талқыланды. Диссертациялық жұмыстың негізгі мазмұны, идеялары мен тұжырымдары 13 ғылыми мақалада жарияланды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы министрлігінің Білім және ғылым саласын бақылау журналдарында 4 мақала; Scopus компаниясының деректер базасына кіретін халықаралық журналда 1 мақала; халықаралық конференцияларда 8 мақала, соның ішінде, 2 мақала шетелдік конференцияларда жарыққа шықты. Диссетациялық зерттеудің негізгі идеялары, тұжырымдары мен қорытындылары келесі ғылыми конференцияларда талқыланды:

1. Түркітілдес елдер дамуының ұлттық стратегиялары» атты Түркітілдес елдері әлеуметтанушыларының V Конгресі мен «Қазақстан-2050» стратегиясы: қоғамның әлеуметтік дамуы» атты Қазақстан әлеуметтанушыларының V Конгресі аясындағы өткен Қазақстан жас әлеуметтанушыларының II форумының материалдары. – Алматы, 2014.

2. «Қазақстандық психология: өткені, бүгіні, болашағы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы. – Алматы, 2013.

3. Социологический анализ социального самочувствия населения. «Қазақстан-2050» стратегиясы: Қоғамның әлеуметтік дамуы» атты Қазақстан әлеуметтанушыларының V Конгрессі материалдар жинағы. – Алматы, 2014.

4. «Жастар ғылымда: мәселелер мен перспективалар» атты жас әлеуметтанушылар мен әлеуметтік қызметкерлердің көктемгі сессиясы мақалалар жинағы. Алматы, 2014.

5. Material of international conference “Science: Integrating theory and practice”. ISET, Bozeman, MT, USA, 2014.
6. «Қазақстандағы ғылымның қажеттілігі және инновациялық даму» VIII Халықаралық ғылыми конференциясы мақалалар жинағы, – Алматы, 2014.
7. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті күніне арналған Астаналық әлеуметтанулық форум материалдарының жинағы, – Астана, 2014.
8. 6th International multidisciplinary scientific geoconferences & expo SGEM2016, – Bulgaria, 2016.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы қойылған мақсаттар мен логикаға байланысты анықталды. Жұмыс кіріспеден, екі бөлімнен (жеті бөлімшеден), қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.